

УДК 821.161.2

Ольга Циганок

Київський національний торговельно-економічний університет

ДВІ РИТОРИКИ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЄЗУЇТСЬКОГО КОЛЕГІУМУ

У статті подається науковий опис двох підручників риторики Кременецького єзуїтського колегіуму – 1712 і 1713 рр. Ці трактати розширюють наші знання про шкільництво в давній Україні загалом і на Волині зокрема, про теорію літератури XVII–XVIII ст. Орієнтація на Афтонія та Цицерона здійснювалася у кременецьких риториках при посередництві трактату з красномовства французького отця-єзуїта Помея.

Ключові слова: Кременецький колегіум, єзуїти, риторика.

Olga Cyganok. Dwie retoryki Krzemienieckiego Kolegium Jezuickiego.

W artykule podaje się opis naukowy dwóch podręczników z retoryki Krzemienieckiego Kolegium Jezuickiego – z lat 1712 i 1713. Te rozprawy poszerzają naszą wiedzę o edukacji na terenach dawnej Ukrainy, a zwłaszcza na Wołyniu, oraz wiedzę o teorii literatury XVII–XVIII ww. Orientacja na Aftoniusza i Cyncerona w retorykach krzemienieckich została zrealizowana za pośrednictwem traktatu z elokwencji jezuita francuskiego Pomejusza (Pomey).

Słowa kluczowe: Kolegium Krzemienieckie, jezuiti, retoryka.

Tsyganok Olga. Two rhetoric positions of Kremenets Jesuit College.

The article presents the scientific description of two textbooks on rhetoric art of the Kremenets Jesuit College, from the years 1712 and 1713. These treatises expend our knowledge on ancient education in Ukraine in general and in Volyn particularly, as well knowledge on literary theory in the 17th and 18th centuries. The focus on Aphthonius and Cicero in Kremenets rhetorics was carried out through the intermediary course of eloquence by the French Jesuit Pomey.

Keywords: Kremenets College, Jesuits, rhetoric.

Конволют, до складу якого входять дві прочитані в Кременецькому єзуїтському колегіумі риторики, разом з іншими київськими рукописами уперше описав М. Петров: «№ 677 (466). Реторическій сборникъ, in 4°, на 214 листкахъ, въ коемъ заключаются: 1, Prima vernantis facundiae planta ad felix Koributorum sydus jacta., sev Eloquentia in Tusculo Cremenecensi suis auditoribus explicata anno aed.

fructum excolente Christi 1712 die 20 Septembris, съ подписью внизу заглавного листка «R. M. Piątkowski», а на оборотѣ – 44-го листка «Mathaei Giżacki (л. 1-47). 2, Principia sacrae et profanae solutae et ligatae eloquentiae, reducta ad unum principium... anno Domini 1713, sub R. Patre Przanowski Cremeneci, съ подписью Маркаеи Giżacki (л. 48–84). 3, Dialectica, с подписью на 205 листкѣ: «P. Przanowski (л. 85–214). На послѣднемъ листкѣ приписана «Kopia listu I. O. I. O. metropolity Rezanskego S. Jaworskego de P. I. Оуца Wiszniowskego suasoria do poiazdu za morże de Carewny dla nauracania heretykow, писаннаго въ 1716 году изъ Нѣжина» (орфографія зберігається) [3, с. 286–287]. Як бачимо, М. Петров подав назви риторик (першої – повну, другої – скорочену), маргіналії та аркуші, на яких ці трактати знаходяться в конволюті.

В. Литвинов коротко описав кременецькі курси серед риторик, привезених у Київ із інших навчальних закладів. Учений подає інформацію в такому вигляді:

«Матвей Гижацкий № 155

Prima vernantis facundiae planta ad felix Koributorum sydus jacta seu eloquentia in Tusculo Cremenecensi suis auditoribus explicata anno 1712 die 20. Septembris (Первый росток весеннего красноречия, к счастливой звезде Корибутов положенный, или красноречие в Тускуло-Кременецком своим слушателям изложенное в году 1712-м, дня 20, сентября), 1712 г., шифр 678/466С, лл. 1–47. Переписчик – Пятковский. Прочитана в Кременце.

Матвей Гижацкий № 156

Principia sacrae et profanae solutae et ligatae eloquentiae reducta ad unum principium, contenta hoc versu anno 1713 (Принципы священного и светского, свободного и связного красноречия, сведенные к одному принципу, удовлетворенные этой строкой в году 1713), 1713 г., шифр 678/466С, лл. 48–214. Состоит из собственно риторики (лл. 48–84) и диалектики (лл. 85–128). Прочитана в Кременце (?)» [4, с.143]. Отже, В. Литвинов подає автора – Матвія Гижацького, номери риторик в описі, назви латиною й у перекладі російською мовою, роки прочитання курсів, шифри, під якими вони зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), аркуші в конволюті, переписувача першої риторики та де вони прочитані. «Лист використання рукопису»,

яким супроводжується конволют, показує, що після В. Литвинова цими курсами ніхто не цікавився.

Вважаємо, що кременецькі риторики 1712 і 1713 рр. заслуговують на увагу. Вони мають певне історико-культурне значення – інших курсів красномовства Кременецького єзуїтського колегіуму на сьогодні не виявлено. Щоб мати цілісне уявлення про давнє вітчизняне шкільництво загалом і про рівень знань із теорії літератури зокрема, треба вивчати не лише курси Києво-Могилянської академії та її осередків, а й навчальних закладів різної конфесійної належності, які діяли на українських землях. Завданням цієї публікації є розширений науковий опис кременецьких риторик 1712 і 1713 рр.

Повна назва першої риторики – на окремому титульному аркуші: «Prima vernantis facundiae planta ad felix Koributorum sydus jacta seu eloquentia in Tusculo Cremenecensi suis auditoribus explicata anno ae. fructum excolente Christi 1712 die 20 Septembris» [Перший саджанець весняного красномовства, поміщений біля щасливої зірки Корибутів, або красномовство у Кременецькому Тускулі, викладене своїм слухачам в осіннє рівнодення року, коли виріс плід Христа 1712 дня 20 вересня]. Вважаємо, що ae. (у М. Петрова – aed., у В. Литвинова – пропущено) – це скорочення від лат. aequinoctium [рівнодення]. Уже в назві кременецької риторики завуальовано постає корифей римського красномовства Цицерон: містечко Тускул асоціюється з великим римським оратором. Згадуються також меценати Кременецького колегіуму – князі гербу Корибут, Корецькі та Вишневецькі.

В. Литвинов вважає переписувачем риторики «Prima vernantis facundiae planta...» (1712) П'ятковського, а автором цього курсу лекцій – Матвія Гижацького [4, с. 143]. Унизу на титульному аркуші ми натрапляємо на маргіналію «R. M. Piątkowski», але це може бути і прізвище пізнішого власника рукопису. На арк. 8 внизу – маргіналія «Ex libris Methodii Giżackii» [Із книг Мефодія Гижацького], написана тим самим почерком, що і увесь рукопис. До того ж на арк. 44 зв., вкінці риторики, натрапляємо на маргіналію «Mathaei Giżacki» [Матвія Гижацького]. Можливо, що Мефодій Гижацький і Матвій Гижацький – одна і та сама особа.

Описуючи риторики, подаємо початкові слова вступу і частин, щоб можна було зіставити кременецькі курси зі ще не ідентифіко-

ваними підручниками. Такий підхід при описі поетик рекомендує російська дослідниця Т. В. Буланіна [2, с. 217].

Арк. 1 зв. Prooemium [Вступ]. Початок: «Primam neorhetores jacimus eloquentiae plantam...» [Першу, неоритори (оратори-початківці), садимо молоду рослину красномовства...].

Арк. 2. Questio prima. De natura, officio et subsidiis rhetoricae [Питання перше. Про природу, мету і засоби риторики].

Арк. 3. Quantum ad primum. Doctrina de elevatioribus phrasibus [До першого стільки. Вчення про піднесений ораторський стиль]. Початок: «Phrasis est methodus cultiori locutione exornans simplicem dictionem...» [Ораторський стиль – це метод, який прикрашає просту мову більш вишуканим зворотом...].

Арк. 6 зв. Quantum ad secundum. Doctrina de epistolis [До другого стільки. Вчення про листи].

Арк. 11 зв. – 12. Quantum ad tertium. Doctrina de narratione [До третього стільки. Учення про розповідь].

Арк. 14. Quantum ad quartum. Doctrina de chria [До четвертого стільки. Вчення про хрію].

Арк. 17. Quantum ad quantum. Doctrina de periodis [До п'ятого стільки. Вчення про періоди].

Арк. 18 зв. Pars secunda generis demonstrativi [Друга частина показового роду]. Початок: «De illis ex quibus dilatatio oratoria petitur...» [Про ті, з яких береться ораторське розширення...].

Арк. 18 зв. Quantum ad primum. De locis intrinsecis et extrinsecis [До першого стільки. Про внутрішні і зовнішні місця].

Арк. 27. Quantum ad secundum. Doctrina de orationibus salutatoriis [До другого стільки. Вчення про вітальні промови].

Арк. 38 зв. Rhetor Polonus nativa lingua perorans [Польський ритор, який висловлюється рідною мовою]. De orationibus nuptialibus [Про весільні промови].

Арк. 39. Quantum ad primum. De oratione redditoria annuli [До першого стільки. Про промову при віддаванні персня].

Арк. 42 зв. Rhetor funebris seu praeserta orationis funebris [Похоронний ритор, або настанови похоронної промови].

Арк. 44 зв. Finis [Кінець].

У розділі про розповідь автор риторики 1712 р. вказує на одне із джерел свого курсу: «Naratio secundum patrem Pomey est expositio rei

factae...» [Розповідь, за отцем Помеем, – це опис дійсної справи...] [8, арк. 11 зв.]. Французький отець-езуїт Франсуа Антуан (Франциск) Помей (1619–1673) – автор риторики «Novus candidatus rhetoricae...» [Новий кандидат риторики...], яка витримала багато видань (1668, 1678, 1686, 1706, 1732, 1748 etc.) [7]. Як вказує отець Помей у повній назві свого курсу, в основу його підручника покладено праці Афтонія і Цицерона. Перша частина риторики Помея – «Aphthonii progymnasmata» [Вправи Афтонія] – присвячена байці, розповіді, хрії, сентенції, тезису і топосу. Афтоній Антіохійський – знаменитий в кінці III – на початку IV століття нашої ери грецький софіст і ритор. Його «Προγυμνάσματα» (лат. Praeexercitamina) протягом багатьох років приймалися за основу при навчанні риторичі. Популярністю користувалися притчі та хрії Афтонія (письмові вправи на визначену тему за певним планом). Друга частина риторики отця Помея – «Rhetoricae praeserta» [Настанови риторичі] [7, с. 133] – написана на основі праць Цицерона. Тут розглядаються елементи риторичі, вчення про період, фігури і тропи, ампліфікацію. Третя частина праці [7, с. 313–400] – дослідження про панегірик. Курс красномовства Помея завершується його промовою «Laus laudi» [Похвала похвали] та покажчиками. Структура, мовне оформлення кременецького трактату не повторяє праці Помея. Наприклад, при визначенні періоду [8, арк. 17] кременецький ритор використав лише фрагмент із Помея [7, с. 105], а при визначенні ампліфікації [8, арк. 23] посиляється на іншого французького теоретика літератури – отця-езуїта Нікола Кавсіна (1580–1651).

Повна назва другої риторичі із Кременця така: «Principia sacrae et profanae solutae et ligatae eloquentiae reducta ad unum principium, contenta hoc versu: quis, quid, ubi, per quae, quoties, cur, quomodo, quando. DEO optimo maximo omnium principio, Mariae nati in tempore DEI hominis initio, divis Ambrosio, Augustino, Gregorio, Hieronymo, Chrysostomo, Chrysologo, Сypriano, Bernardo, Ignatio et Xaverio, principibus Eloquentiae, cedant ad M. D. G. V. M. Honorem ANNO DOMINI 1713» [Начала священного і світського прозового і віршового красномовства, зведені до одного начала, яким вистачило цього рядка: хто, що, де, внаслідок чого, скільки разів, чому, яким чином, коли. БОГУ найкращому, найбільшому, основі усіх, началу сина Марії в час Боголюдини, божественним Амвросію, Августину, Григорію,

Ієроніму, Хрисостому, Хрисологу, Кіпріану, Бернарду, Ігнатію і Ксаверію, творцям красномовства, хай поступляться для більшої слави Бога і пошани святої діви Марії РОКУ БОЖОГО 1713] [9]. Під роком – прізвище, як ми вважаємо, студента, який записав цей курс лекцій, – «Mathaei Giżacki» [Матвія Гіжацького] [9, арк. 48] (він же записав кременецьку поетику «Apollo Sarmaticus» [Сарматський Аполлон] (1712) [6; 5]). Отже, в описах М. Петрова та В. Литвинова пропущено значний фрагмент назви. Чому це зробив М. Петров, сказати важко, В. Литвинов – очевидно, з ідеологічних міркувань (вилучено згадку про Бога і святих).

В. Литвинов сумнівався, чи риторика 1713 р. прочитана у Кременці [4, с. 143]. Однак на арк. 48 зв. рукопису зазначено: «Sub R. Patre Przanowski Cremeneci» [Під керівництвом превелебного отця Пжановського у Кременці]. Ми проаналізували назви поетик і риторик Києво-Могилянської академії та деяких інших тогочасних вітчизняних навчальних закладів. У всіх випадках після вислову «sub r[everendo] patre» [під превелебним отцем] йде прізвище наставника, який читав курс. Таким чином, відомий викладач риторики Кременецького єзуїтського колегіуму 1713 р., а отже – автор підручника. Є всі підстави стверджувати, що ним не був Матвій Гіжацький, як подав В. Литвинов [4, с. 143], а отець Пжановський.

Як бачимо вже з назви, де фігурує «eloquentia soluta» [вільне, прозове красномовство] і «eloquentia ligata» [зв'язане, віршове красномовство], викладач об'єднав матеріал двох курсів словесності – поетики і риторики. На таке явище серед відомих нам давніх підручників із словесності, які зберігаються в Києві, натрапляємо чи не вперше. У вступі викладач пояснив причину такого об'єднання: «In gratiam Polonorum omnem prolixitatem fastidientium praescepta poeticae et rhetoricae artis, per milliones librorum diducta, ad unum principium revoco, sub quo omnia illa recondo quaecunque antiquitas atque posteritas rhetorum et poetarum statuit. ... Docebo hic non solum quid sit inventio, dispositio, elocutio, sed etiam quomodo ista fieri debeant. Totus labor meus in hoc desudabit, ut totius Rhetoricae et Poeticae artis principia seu fundamenta brevissime explicem» [Для користі поляків, які незадоволені такою великою кількістю матеріалу, настанови з поетичного і риторичного

мистецтва, розпорошені по мільйонах книг, я зводжу до одного першоджерела, куди поміщаю все те, що сформулювали давні поети та ритори, а також їх нащадки... Я буду навчати не тільки того, що таке винайдення, розміщення та виголошення матеріалу, але і яким чином вони робляться. Усі свої зусилля я спрямую на те, щоб основи, або підвалини, усього поетичного і риторичного мистецтва пояснити якнайкоротше] [9, арк. 48]. Отже, риторика 1713 р. була задумана як короткий синкретичний курс. У вступних зауваженнях автор підручника ще раз пояснює, чому він об'єднав поетику і риторику, що таке поетика, що таке риторика, яка мета обох курсів, які частини риторики, що таке теза і гіпотеза, що таке матерія (предмет) поезії. Від родів поезії він переходить до родів красномовства (показовий, дорадчий і судовий). Розповідає про поділ риторів і поетів на два класи: «sacri et profani» [духовні і світські] [9, арк. 49 зв.–50].

Структура риторики 1713 р. така:

Арк. 48 – титул; арк. 48 зв. – Prooemium [Вступ]; арк. 49 – Prooemialia [Вступні зауваження].

Арк. 51. Pars prima. De inventione rhetorica [Частина перша. Про риторичне винайдення матеріалу]. Початок: «Sciendum primo inventio quae est prima pars rhetoricae...» [Спочатку треба довідатися, що таке винайдення матеріалу – перша частина риторики]. Modus primus. De amplificatione [Спосіб перший. Про ампліфікацію].

Арк. 51 зв. Modus secundus De amplificatione substantivi [Спосіб другий. Про ампліфікацію іменника].

Арк. 60. § 3tius. De amplificatione relinquarum partium orationis grammaticae [§ 3. Про ампліфікацію решти частин граматичної мови].

Арк. 60 зв. Quomodo ex praefato modo amplificandi eruitur inventio, sive simplex, sive ingeniosa [Яким чином із названого вище способу ампліфікації виникає винайдення матеріалу, або просте, або затійливе]. Inventio simplex [Просте винайдення матеріалу]. Inventio ingeniosa [Затійливе винайдення матеріалу].

§ 5. Prononuntur quaestiones curiosae circa inventionem [§ 5. Подаються питання вишуканої форми щодо винайдення матеріалу].

Арк. 59. De secundariis seu responsoriis orationibus ex tempore [Про вторинні принагідні (імпровізовані) промови, тобто промови у відповідь].

Арк. 65. Pars secunda. De dispositione rhetorica [Про риторичне розміщення].

Початок: «In duos paragraphos praesentem divido partem, in primo exponam modos disponendi orationes minores, in secundo majorum orationum dispositio tractabo» [На два параграфи я розділю цю частину, у першому подам способи розміщення менших промов, у другій викладу розміщення великих промов].

§ 1mus. De dispositione rhetorica orationum minorum [§ 1. Про риторичне розміщення малих промов].

Арк. 68 зв. § 2dus. De dispositione rhetorica orationum majorum [§ 2. Про риторичне розміщення великих промов].

Арк. 76 зв. 2-dus modus disponendarum orationum majorum per artem Plinii [Другий спосіб розміщення великих промов – через мистецтво Плінія].

Арк. 77. 3-us modus disponendarum orationum majorum per chriam [Другий спосіб розміщення великих промов – через хрію].

Арк. 78. 4-tus modus disponendarum orationum majorum per expositionem oratoriam [Другий спосіб розміщення великих промов – через ораторську обробку].

Арк. 81. Pars tertia. De elocutione. De ornatu elocutionis [Частина третя. Про виголошення. Про прикрашування виголошення].

Арк. 82. § 2. De arte periodica [Про мистецтво періоду]. De nexu periodorum [Про сполучення періодів].

Арк. 84. Eruditiones ad Natalem Christi [Докази ученості для Різдва Христового].

Арк. 85. Dialectica [Діалектика].

Арк. 129. Pars II. De apparatus generis demonstrativi universali [Про універсальний апарат показового роду]. Початок: «Orator Polonus in hoc genere...» [Польський оратор у цьому роді...].

Арк. 129. Caput I. De stemmatibus [Розділ I. Про стемі].

Арк. 130. Caput II. De allusionem oratoriam ad stemmata [Розділ II. Про ораторську алюзію до стем].

Арк. 130 зв. Caput III. De abdank et derivatis ab illo stemmatibus [Розділ III. Про герб «Абданк» і похідні від нього герби].

Арк. 134. Caput IV. De accipitro [Розділ IV. Про яструба].

Арк. 138. Caput V. De ancora [Розділ V. Про якір].

Арк. 141. Caput VI. De amiso (?) sive ogończyk [Розділ VI. Про (?), або герб «Огоньчик»].

Арк. 147. Caput VII. De ansere sive budzisz [Розділ VII. Про гусака, або (?)]

Арк. 148 зв. Caput VIII. De apro [Розділ VIII. Про дикого кабана].

Арк. 150. Caput IX. De aquila [Розділ IX. Про орла].

Арк. 155 зв. Caput X. De arbore [Розділ X. Про дерево].

Арк. 161. Eruditiones stemmatum, rhetori polono ad praesentis aevi orationem subservientes [Докази ученості із стем, які служать польському ритору для сучасної промови].

Арк. 180–214 – різні вправи.

Арк. 214–215 – лист Стефана Яворського.

Ані М. Петров, ані В. Литвинов не звернули увагу на допоміжний апарат риторичного характеру, який іде в конволюті після діалектики (основ філософії). Це обширна (50 аркушів) інформація про герби. Очевидно, автор підручника вважав, що слухачам його курсу ці знання стануть у пригоді в майбутньому, при дворах місцевих можновладців.

Отже, ми описали кременецькі риторики 1712 і 1713 рр. – цікаві історико-літературні пам'ятки і джерела із давньої теорії літератури. Ці трактати цікаві і для істориків шкільництва: вітчизняних, Речі Посполитої, Європи загалом, бо подають інформацію про особливості викладання ораторського мистецтва в єзуїтському колегіумі на Волині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афтоний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wi-ki/Афтоний>

2. Буланина Т. В. Риторика и философия в Киево-Могилянской академии / Т. В. Буланина // Русская литература. – 1984. – № 2. – С. 215–220.

3. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н. И. Петров. – Вып. 3. – М.: Унив. тип., 1904. – 308 с.

4. Стратий Я. М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я. М. Стратий, В. Д. Литвинов, В. А. Андрушко. – Киев: Наукова думка, 1982. – 348 с.

5. Циганок О. М. Деякі особливості кременецької поетики «Apollo Sarmaticus» [Сарматський Аполлон] (1712) / О. М. Циганок // Київські полоністичні студії. – Т. XXVI. – К: ДІА, 2015. – С. 497–502.

6. Apollo Sarmaticus varia supellectili poetica instructus, in Athenaeo Cremenecensi anno Domini 1712 die 25 Januarii [...] traditus. – IP НБУВ, фонд 312, шифр 677/465. – 89 арк.

7. Pomey P. F. Novus candidatus rhetoricae... – Lugduni, 1686. – 427 p. + indices.

8. Prima vernantis facundiae planta...» (1712). – IP НБУВ, фонд 312, шифр 677/465. – Арк. 1–47.

9. Principia sacrae et profanae solutae et ligatae eloquentiae... (1713). – IP НБУВ, фонд 312, шифр 677/465. – Арк. 48–84, 129–215.